

دیدگاه نقلی ملاصدرا در باب نظام احسن

فهمیه مکتوفی^۱

چکیده:

ملاصدرا نظیر حکمای پیش از خود به مسئله «نظام احسن» به عنوان یکی از موضوعات محل بحث در فلسفه خویش پرداخته است. این بحث در ارتباط تنگاتنگی با عدل و توحید است و اثبات آن کمک به موحدان است و نظر به گرایش حاضر در باب عق گرای دیدگاه بزرگ عقل گرایان مسلمان کمک کننده است. ملاصدرا در ضمن تصریحات و از آیات به شگفتی‌های آفرینش به نظام احسن بودن عالم هستی تصریح نموده‌اند. او معتقد است آیاتی که غایتمندی عالم را بیان می‌کند، آیات دال بر حسن نظام و اینکه خداوند با صفات مطلقه خود آن را خلق نموده در کنار آیاتی که می‌توانند مثبت نظام احسن باشد او برترین صفت در اثبات نظام احسن را علم خدا بیان می‌دارد. وحدت موجودات به عنوان اصل پیش فرض حسن نظام نشان صدور آن‌ها از مبدأ واحد است که تمام کمالات او را در خود جای داده است. آیاتی که به ولایت خدا بر موجودات و نظام غایی آن‌ها اشاره می‌کند این غایت داشتن یعنی رو به کمال بودن و این خود یعنی حسن نظام و حکیمانه بودن آن. هدف تبیین دیدگاه ملاصدرا در احسن بودن نظام آفرینش است و از روش تحلیلی توصیفی بهره برد شده است.

کلیدواژه: حسن، خیر، شر، نظام احسن، نظام، نظم.

۱. هندیجان، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)، سطح ۲. reyhanehmr00@gmail.com

مقدمه

نظام احسن شریف‌ترین و کامل‌ترین نظام‌های ممکن است به‌گونه‌ای که نظامی برتر از آن قابل‌تصور نباشد. ملاصدرا به عنوان مؤسس حکمت متعالیه که جمع‌تعدادی از فلسفه‌های مشهور است و خود در مقام بالاتری قرار دارد به این مهم با نگاه عقلی نظر داشته و حتی در منابع تفسیری خود نیز این نگاه را ترک نکرده؛ مقاله در صدد بیان این نگاه با محوریت نقل است یعنی در ذیل نظرات نقلی خود چگونه به عقل و نگاه عقلی توجه داشته تا به اثبات نظام احسن برسد. حضور شرور چه شروری عدمی و چه شرور وجودی سبب شده است افرادی درباره خدا، صفات و اتقان صنع و فعل او دچار شبهاتی شوند و در نتیجه گرفتار شرک و کفر گردند. هر فردی پاسخی برای شبهات داده است که بزرگ‌ترین این افراد فردی مانند ملاصدرا است که قائل به حکمت متعالیه است. ملاصدرا ضمن تصریحاتی و بر اساس آیات و روایات به‌نظام احسن اذعان و اعتراف صریح دارد اما در کتب عقلی خود به اقامه برهانی آئی و لمی می‌پردازد. برهان آئی در جهت اثبات نظام احسن از ابتکارات ملاصدرا است؛ که محل بحث ما نیست. در حال حاضر مشی عقل‌گرائی مشی برجسته در پذیرش دین و عدل و توحید است و احسن بودن نظام آفرینش در ارتباط مستقیم با این نکته است بنابراین لازم و ضروری است که دیدگاه بزرگ عقل‌گرایان مسلمان هم بیان شود تا گمان نشود این احسن بودن عالم آفرینش صرفاً از باب تعبد است. افراد بسیاری در این زمینه قلم‌زده‌اند که می‌توان از بهترین آن‌ها به بطحایی (۱۳۹۸) اشاره کرد که در مقاله خود با عنوان تحلیل و بررسی نظام احسن از منظر حکمت متعالیه، سعی نموده تا مبانی و دلایل عقلی و وحیانی حکمت متعالیه در اثبات کامل بودن جهان موجود، علی‌رغم وجود برخی شرور، با توجه به آثار فلسفی و تفسیری ملاصدرا و برخی پیروان حکمت متعالیه مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. حسینی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ای با «عنوان تحلیل نظام احسن از دیدگاه ملاصدرا، لایب‌نیتس، دیوید هیوم» سعی نموده تا به سؤالاتی پاسخ گوید که مهم‌ترین این سؤالات این سؤال است که چگونه شر را با صفات ذاتی خدا جمع ببندیم. آیا نظامی جز این نظام ممکن است. او هدف خود از این تحقیق را بیان نظام احسن در سه مکتب مختلف حکمت متعالیه، عقل‌گرایی و تجربه‌گرا بیان کرده است. آنچه مایه تفاوت اثر حاضر است در این مسئله نهفته است که در اکثر موارد دیدگاه آیه‌ای ملاصدرا به‌طور مجمل ره‌اشده بود که در اینجا پرداخته شده است.

سؤالی که در این تحقیق پاسخ داده می‌شود درواقع این است که فلسفه صدرایی چه تصریحات نقلی در باب نظام احسن دارد؟ که برای این منظور باید بدانیم دیدگاه تفسیری ملاصدرا در باب نظام احسن چیست؟ و چه تصریحاتی در باب نظام احسن دارد؟ در ادامه آیاتی که محل استناد ایشان است کدام است و ایشان با چه شیوه‌ای این نظام را با استفاده از آنها احسن دانسته است؟.

۱- مفاهیم

۱-۱- مفهوم «نظم» در لغت و اصطلاح

«نظم» در لغت به معنای، تألیف داده‌شده، ترتیب دادن و هماهنگی آمده است؛ لغت دانان این معنا از «نظم» را در قالب مثال قرار دادن مهره‌ها در یک ردیف در نخ، آورده‌اند و از آن مراد و مفهوم ترتیب، هماهنگی و تألیف را رعایت کردن قصد کرده‌اند؛^۱ بنابراین وقتی می‌گویند اشیا را «نظم» داد یعنی آن‌ها را سازمان داده، بعضی را به بعضی ارتباط داده است.^۲

«نظم» در اصطلاح منطق جزو براهین است به این صورت که «نظم» طبیعی نزد منطقیان عبارت از انتقال از موضوع مطلوب است به حد اوسط و از آن به محمول تا نتیجه لازم حاصل آید و این ترتیب در شکل اول جاری است.^۳

اما در اصطلاح فلسفی، عبارت است از انجام یافتن کارها به‌طور مرتب^۴. قرار گرفتن کارها تحت برنامه به صورتی که کارها در مناسب‌ترین زمان و مکان محقق شوند و تداخلی بین آن‌ها نباشد.^۵ در باب انواع

۱. خلیل ابن احمد، فراهیدی، کتاب العین، ج ۸، ص ۱۶۵-۱۶۶.

۲. جمیل، صلیبا، المعجم الفلسفی بالألفاظ العربیة و الفرنسیة و الإنکلیزیة و اللاتینیة، ج ۲، ص ۴۸۰.

۳. جعفر، سجادی، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، ص ۷۸۸.

۴. محمد، مقدس نیا، اخلاق عبادی ۲، صص ۵۷.

۵. جمیل، صلیبا، المعجم الفلسفی بالألفاظ العربیة و الفرنسیة و الإنکلیزیة و اللاتینیة، ج ۲، ص ۴۷۱.

«نظم» به طور کلی باید گفت «نظم» یا تکوینی است یا تشریعی؛ نظمی که بر سراسر جهان آفرینش از اتم گرفته تا بزرگ‌ترین کهکشان‌ها حاکمیت دارد و بی‌چون و چرا و بدون استثنا اجرا می‌شود، «نظم تکوینی» نامیده می‌شود.^۱

«نظم» تشریعی از جمله همه برنامه‌های دین اسلام به صورتی است که خدا اجرای آن را اختیاری مقرر نموده گرچه انسان را موظف به پیروی می‌داند. این برنامه‌ها را بر اساس نظم محسوس برای کمال انسان تشریع کرده است.^۲

در اصطلاح فلسفه دو نوع «نظم» وجود دارد؛ «نظم» منشأ شده از علت غایی و «نظم» ناشی از علت فاعلی. «نظم» ناشی از علت غایی در خداشناسی استفاده می‌شود. «نظم» ناشی از علت فاعلی این گونه است که هر معلول، اثر و مؤثری فاعلی لازم دارد که آن فاعل قبل از آن معلول از حیث زمان و رتبه وجودی به وجود آمده باشد. حال اگر همان علت علتی داشته باشد خواه ناخواه یک «نظم» زنجیرواری میان پدیده‌ها به وجود می‌آید. این «نظم» به هیچ وجه دلیل بر وجود خدا نخواهد بود. ولی «نظم» ناشی از علیت غایی به این معنا که در معلول خصوصیت و وضعیتی وجود دارد که گواه است اولاً فاعل آن را ایجاد کرده و از سویی ایجاد آن را در این وضع و شرایط از میان وضع و شرایط دیگری که برای آن ممکن بود انتخاب کرده است؛ از روی دلیل و غایتی که دنبال می‌کند.^۳

۱-۲- مفهوم حسن در لغت و اصلاح

۱. محمد، مقدس نیا، اخلاق عبادی ۲، ج ۱، ص ۵۷.

۲. همان، صص ۵۷-۵۸.

۳ مرتضی، مطهری، توحید، ص ۵۷.

حَسَن (بر وزن فرس) وصف است به معنی نیکو^۱. «تَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ؛ پروردگارش او را پذیرفت پذیرشی نیکو»^۲. «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا؛ چه کسی است که به خداوند قرضی نیکو بدهد»^۳ موارد استعمال آن در قرآن به شکل صفت واقع شدن در اموری مانند قرض، قبول، متاع، رزق، اجر، بلاء و غیره است.^۴ الحُسْنُ: ضد زشتی و نقص است.^۵ احسن اسم تفضیل از حسن است و در آن نوعی مقایسه نهفته است مانند آنچه در کتب لغت آمده که «الصَّابِرُ أَحْسَنُ مِنَ الْقَصَاصِ وَالْعَفْوُ أَحْسَنُ، صَبْرٌ بَهْتَرُ اسْتَ مِنْ قِصَاصٍ وَالْعَفْوُ بَهْتَرُ اسْتَ»^۶.

حسن و قبح در اصلاح علم کلام ضد هم هستند و از امور اضافی هستند که در افراد متفاوت هستند. به این صورت که برای این فرد در حالتی ممکن است حسن باشد ولی در حالت دیگر قبیح است؛ و نیز در افراد متفاوت نیز ممکن است متفاوت شود و در حق یکی حسن باشد و در حق دیگری قبح داشته باشد.^۷

۱-۳- تحلیل مفهومی «نظام احسن»

۱. خلیل ابن احمد، فراهیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۱۴۳.

۲. آل عمران: ۳۷.

۳. بقره: ۲۴۵.

۴. علی اکبر، قرشی بنابی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۱۳۵.

۵. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۱۱۴.

۶. همان، ص ۱۱۷.

۷. غزالی، ابو حامد، الاقتصاد فی الاعتقاد، ص ۱۰۴ / جیرار، جهامی، الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربي و الإسلامی (تحلیل و نقد)، ج ۱، ص ۱۰۴۶.

اهداف معتبر الهی را دید^۱ همان گونه که در کلام خداوند آمده است که «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا؛ و آسمان و زمین و آنچه را که میان این دو است به باطل نیافریدیم، این گمان کسانی است که کافر شده [و حق پوشی کرده] اند»^۲.

ملاصدرا در دیدگاه خود برخی آیات را که طبق آن ها خداوند به کسی ظلم نمی کند بلکه آن ها را به صورتی که شایستگی آن را دارند و امکان آن را دارند خلق می کند اشاره می کند و می گوید مطابق آیه «وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ؛ خداوند به بندگان و مخلوقات ظلم نمی کند»^۳ و حساستی در آفرینش عالم ندارد و آن را بر اشرف وجوه خلق کرده است. تمام این ها ناشی از عنایت الهی می داند و عدم تفاوت در آن ها را نافی حسن نظام نمی داند^۴.

نتیجه:

«نظام احسن در دیدگاه نقلی ملاصدرا» موضوع بحث است؛ نظام احسن نظامی برتر و کامل تر است که برتر و کامل تر از آن نظام ممکن نیست؛ به گونه ای که حتی چنین نظام برتری تصورناپذیر است. ملاصدرا در این باره تصریحاتی دارد و آیاتی را در اندیشه تفسیری خود بیان داشته است. از آنجاکه نظام احسن، یکی از مسائل مهم کلامی - فلسفی است که باور بدان می تواند ضمن پاسخ به مشکلات عقیدتی، گره گشا سوالات فکری و مشکلات ناشی از تفکر در جهان آفرینش باشد مورد بحث و مناقشه باید قرار گیرد تا در صورت اثبات بهترین پاسخ به شبهات فراهم شود. بر اساس حکمت متعالیه، جهان هستی برآمده از نظام ربانی است که دارای بهترین شکل ممکن است.

۱. محمد بن ابراهیم، صدر الدین شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، ج ۷، ص ۱۴۱...

۲. ص: ۲۷.

۳. ق: ۲۹.

۴. محمد بن ابراهیم، صدرالدین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم (صدرا)، ج ۱، ص ۱۱۹.

۱- اما بزرگ فیلسوف حکمت متعالیه جناب صدرا آیاتی را نیز برای اثبات نظام احسن بیان داشته است و در ضمن آن‌ها بحث عقلی را نیز مطرح نموده است. ملاصدرا با استناد به آیاتی که علم الهی به مقدرات و مقادیرها در این دنیا را بیان می‌دارد بیان می‌کند این علم مساوی با قدرت است و مسلم به بهترین وجه تعلق گرفته است. علم خداوند او عین ایجاد و خالقت او است به نحوی که احکم و اتقن باشد. او با استناد به آیات خلقت انسان می‌گوید خدا خود و خلق اش را به «حسن» تعبیر کرده است و شکی نیست که حسن نظام آفرینش به ترتب غایت موردنظر و مطلوب از آن است و این امر در نظام عالم رخداده است.

۲- طبق بیان ملاصدرا آیاتی که صفات مطلقه الهی را بیان می‌کنند، می‌توانند مثبت نظام احسن باشد به‌ویژه آیاتی که خداوند را خالق هستی می‌دانند به‌ضمیمه آیاتی که خلق خدا را احسن می‌دانند و خداوند را احسن الخالقین می‌نامند او در مراحل مختلف به صفت علم الهی بسیار استناد می‌کند و آن را عنایت الهی می‌داند که به‌شدت در ارتباط باصفت خالقت خداوند و قدرت خداوند است.

۳- وحدت عالم از پیش‌فرض‌های نظام احسن است. این وحدت بر اساس قاعده علت و معلول بیانگر مبدأ واحد داشتن مجموعه عالم هستی از مشهود و غیر مشهود است. ملاصدرا با استناد به آیاتی که به انسجام بین موجودات می‌پردازد و وحدت عالم را شاهد وحدت مدبر دانسته و اختلاف‌ها را از نظام حکیمانه خدا قلمداد می‌کند به پذیرش نظام احسن اعتراف کرده است.

۴- آیاتی که ضمن بیان ولایت خداوند بر نظام فاعلی اشیاء، موجودات عالم را به‌نظام داخلی و غایی مجهز می‌داند هیچ حکمت و کمالی نیست که کامل‌تر از حکمت و کمال سازنده آن باشد. هیچ تربیت و تدبیری بالاتر از تربیت و تدبیر الهی نیست.

۵- همان‌گونه که در کلام خداوند آمده است خدا آفرینش را به‌حق آفریده نه باطل بنابراین مخلوقات او حق و احسن هستند. او با استناد به آیات به عظمت آفرینش خدا اشاره کرده و عظمت آن‌ها را بسیار زیاد می‌داند و می‌فرماید که شواهد نشان‌دهنده افتخار جهان و آسمان، بیش از آن است که بتوان برشمرد و همچنین مزایای آن در مقایسه با انسان‌ها نیز غیرقابل‌شمارش است.

فهرست منابع

✽قرآن

✽نهج البلاغه

کتاب فارسی

- ۱- جوادی آملی، عبدالله، ده مقاله پیرامون مبدأ و معاد، چاپ سوم، تهران، انتشارات الزهراء، ۱۳۷۲ ه.ش، ص ۲۴۶
- ۲- سجادی، جعفر، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۳- فاضلی، قادر، عرفان عرفه، تهران: فضیلت علم، ۱۳۸۶ ه.ش.
- ۴- قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۲، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ه.ق.
- ۵- مصباح، محمد تقی، آموزش فلسفه، ج ۲، سازمان تبلیغات اسلامی، معاونت فرهنگی، تهران، ۱۳۶۶ ه.ش.
- ۶- مطهری، مرتضی، توحید، نشر صدرا، تهران، چاپ اول، بی تا.
- ۷- مقدس نیا، محمد، اخلاق عبادی ۲، ج ۱، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، قم، بی تا.

کتاب عربی

- ۸- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۳، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۹- جهامی، جیرار، الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربی و الإسلامی (تحلیل و نقد)، ج ۱، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، ۲۰۰۶ م.
- ۱۰- دغیم، سمیح، موسوعة مصطلحات صدرالدین الشیرازی، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، بی تا.
- ۱۱- سهروردی، یحیی بن حبش، المشارع و المطارحات (مجموعه مصنفات شیخ اشراق)، ج ۱، تهران، وزارت فرهنگ و آموزش عالی. موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۱۳۷۲ ه.ش.

- ۱۲- سهروردی، یحیی بن حبش، **حکمة الاشراق**، ج ۴، شارح: قطب‌الدین شیرازی، محمود بن مسعود، شارح: قطب‌الدین شیرازی، محمود بن مسعود، حاشیه نویس: صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، زیر نظر: خامنه‌ای، محمد، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۹۲ ه.ش.
- ۱۳- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة**، ج ۷، مكتبة المصطفوی، قم، ۱۳۶۸ ه.ش
- ۱۴- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **تفسیر القرآن الکریم**، ج ۱ و ۷ و ۶، قم، بیدار، ۱۳۶۶ ه.ش.
- ۱۵- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **تفسیر سورة التوحید (۱)** (مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین)، حکمت، تهران، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۱۶- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **مفاتیح الغیب**، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۳ ه.ش.
- ۱۷- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **اسرار الآیات (تحقیق خواجه‌ی)**، چاپ اول، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه اسلامی، ۱۳۶۰ ه.ش.
- ۱۸- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم، **الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة**، ج ۷، حاشیه نویس سبزواری، هادی بن مهدی و همکاران، مقدمه نویس: مظفر، محمدرضا، قم، مكتبة المصطفوی، ۱۳۶۸ ه.ش.
- ۱۹- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **تحریر الأسفار**، ج ۳، ۷ شارح: علی شیروانی، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴ ه.ش.
- ۲۰- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **رسالة فی الحدوث**، زیر نظر محمد خامنه‌ای، محقق حسین موسویان، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۷۸.
- ۲۱- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، **الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة** (مقدمه عربی)، ج ۲، چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۱۷ ه.ق

- ۲۲- صلیبا، جمیل، المعجم الفلسفی بالألفاظ العربیة و الفرنسیة و الإنکلیزیة و اللاتینیة، ج ۲. الشركة العالمیة للكتاب، بیروت، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۲۳- طباطبایی، محمد حسین، الإنسان و العقیدة، قم، باقیات، ۱۴۲۸ ه.ق.
- ۲۴- طباطبایی، محمد حسین، نهاية الحکمة، ج ۴، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره). مرکز انتشارات، قم، ۱۳۸۶ ه.ش.
- ۲۵- غزالی، ابو حامد، الاقتصاد فی الاعتقاد، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۹ ق.
- ۲۶- فراهیدی، خلیل ابن احمد، کتاب العین، ج ۸، ۳، المحقق: مهدی المخزومی، إبراهیم السامرائی، بی جا، دار ومکتبة الهلال، بی تا.

کتاب الکترونیک

- ۲۷- فرهنگ ابجدی الفبایی عربی فارسی، نرم افزار معجم موضعی آثار ملاصدرا

مقالات

- ۲۸- زهرا جمشیدی، «نظام احسن از دیدگاه ملاصدرا و لایب نیتس»، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته الهیات - فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، استاد راهنما: شمس الله صفر لکی، آبان ۱۳۸۹.